

УДК 336

Заяць Т. А.,*доктор економічних наук, професор, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Розкрито методологічні основи формування соціального капіталу через визначення цієї категорії, розкриття її структури та взаємозв'язку з іншими соціально-економічними явищами та процесами. Обґрунтовано основні чинники впливу на формування соціального капіталу, його трансформацію в складних соціально-економічних умовах, обумовлених наслідками фінансово-економічної кризи.

Ключові слова: соціальний капітал, структура, трансформація, соціально-економічні умови, фінансово-економічна криза.

Раскрыто методологические основы формирования социального капитала через определение этой категории, раскрытие ее структуры и взаимосвязи с другими социально-экономическими явлениями и процессами. Определены основные факторы влияния на формирование социального капитала, его трансформацию в сложных социально-экономических условиях, обусловленных последствиями финансово-экономического кризиса.

Ключевые слова: социальный капитал, структура, трансформация, социально-экономические условия, финансово-экономический кризис.

Here solved methodological foundations of social capital formation through the definition of this category, the disclosure of its structure and interrelationships with other socio-economic phenomena and processes. Grounded the major factors influencing on formation of social capital, its transformation in complex socio-economic conditions, caused by the effects of financial crisis.

Key words: social capital, structure, transformation, socio-economic conditions, financial and economic crisis.

Постановка проблеми. Сучасне дослідження проблем соціального капіталу має міждисциплінарний характер – воно здійснюються у межах соціології, економічної теорії, політології у контексті аналізу явищ і процесів різних сфер суспільної життєдіяльності. Зростання уваги до проблеми соціального капіталу обумовлено необхідністю формування нової концепції розвитку суспільства на основі глибокого переосмислення сутності та рушійних сил трансформаційних перетворень. Методологічною основою формування соціального капіталу є сучасні вітчизняні та зарубіжні

наукові теорії, концепції, парадигми, які намагаються пояснити тенденції трансформаційного розвитку продуктивних сил у процесі їх еволюції.

Безумовно, основою формування соціального капіталу є економічні можливості задоволення соціальних потреб населення, які значною мірою залежать від наявного потенціалу економіки, а також очікуваних параметрів людського розвитку. Витоки сучасного розуміння сутності соціального капіталу можна віднести до класичних економічних теорій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній науковій літературі досить широко представлені різні концептуальні підходи до визначення категорії “соціальний капітал”, походження якого пов’язано з науковим надбанням Роберта Патнема, який висунув ідею SOCIAL CAPITAL, як феномена, що відображає громадські погляди членів суспільства, існування соціальних норм, що розвивають колективну економічну діяльність і рівень довіри до суспільних інститутів. Багатоаспектні трактування поняття соціального капіталу, теоретичні розробки та своєрідні концептуальні підходи Л. Ханіфана, Д. Джекобса, П. Бурдьє, С. Боргатті, К. Джонса, М. Г. Еверета, Р. Патнема, Ф. Фукуями знайшли своє логічне відображення у працях вітчизняних науковців.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає в обґрунтуванні методологічних засад формування соціального капіталу в сучасних соціально-економічних умовах з урахуванням досягнень світової економічної думки.

Виклад основного матеріалу. Сучасні підходи до трактування сутності соціального капіталу мають різноаспектний характер. За теоретичними розробками російського вченого В. В. Радаєва соціальний капітал поєднує аналітичні інструменти, що пов’язані із його базовими складовими: структурними та інституціональними [2, с. 7]. Структурна складова розкривається через поняття соціальних систем, що є основою формування соціального капіталу. Цей методологічний підхід дає змогу виокремлювати відмінні між собою структури соціального капіталу на основі визначення міцності системних зв’язків, їх стійкості. Інституційний підхід формується на базі реципрокності – віри у взаємність і дієвість соціальних зв’язків [3, с. 6]. Таким чином, соціальний капітал має відповідні інтерпретації: з одного боку, це сукупність системних контактів у суспільстві (структурний підхід); з іншого – це досягнутий рівень зрілості суспільства, що оцінюється виконуваними обов’язками, нормами, стандартами (інституціональний підхід).

Структурно-інституціональний підхід до визначення соціального капіталу знайшов своє продовження і в працях Р. Роуз, який акцентує увагу на структурній основі, якою є соціальна система, зокрема поєднання формальної та неформальної соціальної системи, які використовуються для виробництва і розподілу товарів і послуг [4, с. 25].

Виходячи з узагальнення різних методологічних підходів, соціальний капітал слід розуміти як досягнутий синергетичний ефект від поєднання функціонування людського капіталу з відповідними інститутами, а також

чинними соціальними відносинами та нормами суспільства. Дія механізму соціального капіталу певною мірою залежить від створеного людиною середовища життєдіяльності, сформованих економічних і соціальних відносин у громадському суспільстві, набутого рейтингу професіоналізму, що впливає на якість та рівень цих зв'язків у спектрі як національної, так і світової спільноти.

Соціальний капітал являє собою результат взаємодії основних суспільних суб'єктів, що характеризує їх внесок у створення нової вартості та забезпечення економічного зростання з метою досягнення певного соціального ефекту на основі функціонування інституцій, формування сприятливого простору для реалізації можливостей людського капіталу, ствердження принципів громадянського суспільства.

Розробка сучасної концепції соціального капіталу повинна відбуватися у тісному взаємозв'язку з проблемами соціального управління в процесі трансформації суспільних відносин на тлі деформації соціальних зв'язків, фактичного розриву соціальної взаємодії між державою і суспільством. Дослідження з таких позицій дають змогу одержати відповіді на актуальні проблеми економічного розвитку, зорієнтовані на підвищення ефективності управління, створення соціальної та економічної бази для формування громадянського суспільства. Сучасне розуміння природи соціального капіталу залежить від обґрунтованості теоретико-методологічних засад його формування, а також правового, нормативного та інформаційного забезпечення цих процесів.

Формування соціального капіталу передбачає активну взаємодію держави і громадських організацій на основі узгодження їх діяльності та встановлення балансу економічних і соціальних інтересів. У більшості країн Європи саме розвинута соціальна мережа виступає головним атрибутом і головною якісною ознакою розвинутого соціального капіталу. Водночас динамічний характер ринкових процесів, зниження рівня життя населення вимагає подальшого теоретичного осмислення концепції соціального капіталу, основні риси якої повинні бути відображені у документах стратегічної спрямованості. Необхідно звернути увагу на те, що за висновками прихильників теорії Аберга (2000 р.) специфічний (некомунітарний) соціальний капітал перешкоджає розвитку демократичних інститутів. Відносно ролі суспільних організацій у формуванні соціального капіталу в Україні слід відзначити, що у своїй діяльності вони відстоюють практично лише певні політичні інтереси. Довіра до держави є незначною і на противагу країнам Західної Європи населення не прагне вирішувати свої проблеми через суспільні організації. Домінування даного типу соціального капіталу є небажаним, а відтак актуальності набирають проблеми пошуку стимулюючих чинників громадської активності.

У цьому контексті необхідно зазначити, що формування громадських організацій, які здійснюють свою діяльність у соціальній сфері завдяки ре-

гулярному фінансуванню іноземними фондами, здебільшого відіграє контр-продуктивну роль у формуванні соціального капіталу – нерідко створюється антиполітична опозиція, яка маргіналізує політичні партії і реформує соціальний рух. Внаслідок цього виникають ризики протистояння держави і громадського суспільства, альтернативою якому є створення нових альянсів, коаліцій через знаходження та прийняття компромісних рішень.

Багатогранність соціального капіталу як категорії вказує на її здатність генерувати унікальні конфігурації соціальних комунікацій в залежності від соціуму та досягнутого рівня економічного розвитку. Структурно-соціальний капітал будь-якого суспільства можна представити як сукупність відносин, що виникають як результат певних природних процесів, реалізації потенціалу економічної активності населення у трудовій сфері, розвитку об'єктів соціальної інфраструктури, зростання життєвого рівня населення, його громадської активності. Ядром соціального капіталу є людський капітал як сукупність набутих знань, професійних навичок, реалізація яких дає змогу одержувати дохід, необхідний для усталеного відтворення робочої сили. Його формування на належному рівні забезпечує соціальна мережа відповідних інституцій, її зрілість і розвиненість є важливим індикатором щодо можливостей формування соціального капіталу в країні. Власне процесу формування соціального капіталу властивий ефект синергетики, коли громадська активність людей зміцнює державні інститути, а чинні інститути, у свою чергу, створюють середовище, в якому формується, прогресує громадянське суспільство. На формування соціального капіталу суспільства, зміну його структурних характеристик негативний вплив має надмірна диференціація населення за рівнем добробуту – зростання бідності має адекватне відображення у зростанні активності суспільних організацій.

Неоднорідність соціального капіталу можна представити таким чином:

- репродуктивний соціальний капітал (обсяг позитивної соціальної діяльності щодо відтворення капіталу);
- продуктивний соціальний капітал (обсяг позитивної соціальної діяльності, яка дає приріст соціального потенціалу);
- деструктивний соціальний капітал (обсяг негативної соціальної діяльності нелегальними, кримінальними і девіативними структурами та окремими індивідуумами).

Формування основних структурних характеристик соціального капіталу повною мірою визначається ефективністю здійснюваної соціально-економічної політики, її спроможністю забезпечити необхідні передумови для капіталізації соціальних надбань суспільства на основі:

- домінування активної соціальної політики над пасивною, що характеризується пріоритетним розвитком освіти, медицини, створенням нових ефективних робочих місць, зростанням обсягів професійної підготовки та перепідготовки кадрів, підвищенням ефективності організації громадських робіт тощо;

– оптимізації територіально-галузевих пропорцій економіки, структури зайнятості населення (зокрема, зростання рівня зайнятості у наукомістких та експортоспроможних галузях промисловості, соціальній інфраструктурі, споживчому секторі економіки), розширення реальних можливостей працевлаштування у перспективних високоприбуткових сферах господарювання, у тому числі малому і середньому підприємстві;

– якісних зрушень в інфраструктурному (інформаційному, організаційному, технічному) забезпеченні сфери працевлаштування населення, внаслідок чого скорочується термін пошуку роботи, середній термін перебування у статусі безробітного, зменшуються обсяги застійного безробіття;

– поступового зростання реальних доходів та реальної заробітної плати зайнятих у галузях економіки, їх наближення до потреб розширеного відтворення робочої сили, покращання структури доходів населення;

– значного приросту валової доданої вартості у розрахунку на одного зайнятого, а у підсумку – зростання продуктивності усїєї економічної системи.

Детермінація позитивного чи негативного сценарію формування соціального капіталу значно мірою залежить від макрорівневих структур (регулятивні адміністративні структури, локальні асоціації) та їх спроможності співпрацювати з регіональними (формальними та неформальними) інституціями, бути легітимними, репрезентативними і справедливими, реалізовувати загальносвітові норми і цінності.

Узгоджена взаємодія макро- та мікрорівневих інституцій щодо формування соціального капіталу має величезний взаємопосилючий ефект. Макроінституції можуть і повинні забезпечувати формування відповідного середовища розвитку соціального капіталу; локальні асоціації допомагають у підтримці діяльності регіональних і національних інституцій.

Проблеми з трансформацією суспільних відносин в Україні значною мірою пов'язані з втратою конструктивного соціального капіталу і накопиченням деструктивного. Формування потужного соціального капіталу, його залучення до державотворчих процесів є необхідною передумовою економічного зростання. Проте однією з основних проблем для українського суспільства залишається відсутність традиційно розвинутої форми самоорганізації населення – розвинута місцева самоорганізація і середній клас є своєрідними необхідними елементами соціального менеджменту у формуванні і реалізації загальних інтересів щодо формування соціального капіталу в країні.

Інститути, задіяні у формуванні соціального капіталу, розгортають свою діяльність у таких сферах:

– політична сфера: розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод громадян; здійснення державного управління на принципах відкритості та прозорості; залучення громадськості до формування та реалізації державної політики;

- економічна сфера: підвищення добробуту населення, побудова партнерських відносин у бізнесі, впровадження корпоративної етики;
- демографічна сфера: проведення виваженої і ефективної демографічної політики з метою нормалізації демовідтворювальних процесів;
- соціальна сфера: забезпечення розвитку соціальних інститутів та відповідного зростання соціальних інвестицій, спрямованих на розвиток людини та суспільства;
- духовна (культурна) сфера: формування у громадян демократичного світогляду (дотримання громадянських прав і свобод, збереження національних традицій, розвиток моральних цінностей).

Таким чином, політика формування соціального капіталу України має реалізовуватись з урахуванням не тільки реалій трансформаційного процесу й особливостей ринкової економіки, але й потреб забезпечення нової якості суспільного розвитку. Пріоритетне значення щодо цього має сучасний механізм регулювання заробітної плати, який повинен передбачити її подальшу диференціацію та індивідуалізацію на основі повного врахування як кінцевих результатів праці, так і особистих ділових якостей (кваліфікацію, відповідальність, творчу ініціативу, досконалість рішень). Ринкове регулювання заробітної плати для окремих, переважно соціально вразливих категорій громадян повинно доповнюватися активним державним втручанням за такими напрямками: встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати; оподаткування доходів, їх індексація; пряме регулювання заробітної плати у державному секторі економіки.

Чинне законодавство України забезпечує повну самостійність підприємств та інших суб'єктів щодо питань організації оплати праці працівників, надаючи їм право самостійно обирати форми й системи оплати праці, розміри тарифних ставок, відрядних розцінок, окладів, винагород, надбавок і доплат, керуючись як єдиною тарифною сіткою, так і умовами, передбаченими колективними договорами. Загальною тенденцією є поширення колективно-договірних почасових форм оплати праці, які дають змогу врахувати фінансові результати діяльності конкретних господарюючих суб'єктів. Розвиток ринкового регулюючого механізму в країні відбувається через формування моделей безтарифної системи оплати, запровадження соціального пакету як специфічної форми надання матеріальних благ, поєднання елементів різних форм і систем оплати праці.

Проблемність ринкового механізму формування соціального капіталу в Україні полягає в надзвичайно низьких соціальних стандартах, які орієнтуються на мінімальні споживчі потреби населення, а відтак не забезпечують адекватної винагороди за результати праці. Необхідним є зростання реальних доходів населення, послаблення податкового навантаження на фонд оплати праці, ліквідація надмірної міжгалузевої та міжрегіональної диференціації в оплаті праці, посилення стимулюючої функції заробітної плати. У зв'язку з загостренням кризових явищ в економіці країни зросла

чисельність осіб, які одержують заробітну плату в межах прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, що безумовно стримує процеси капіталізації у трудовій сфері.

У контексті сучасних завдань формування механізмів забезпечення відтворення соціального капіталу в країні необхідно:

– сприяти запровадженню прогресивних соціальних стандартів в Україні на основі прискорення структурної модернізації економіки, розвитку її інноваційної складової, що передбачає активне інвестування в науку, освіту з метою зростання конкурентоспроможності національної економіки;

– активно реалізувати курс на детінізацію економіки за допомогою адміністративних й економічних засобів для вирішення проблеми наповнення соціальних фондів;

– з метою створення умов для відтворення людського потенціалу забезпечити формування прожиткового мінімуму з урахуванням реальних соціальних потреб населення;

– надати нових економічних імпульсів розвитку підприємництва, спроможного забезпечити робочими місцями працівників, вивільнених з виробництва внаслідок падіння обсягів виробництва;

– вжити дієвих заходів щодо стримування інфляційних процесів з метою стабілізації купівельної спроможності заробітної плати.

Сучасна методологія дослідження основних структурних елементів соціального капіталу повинна ґрунтуватися на розумінні його природи як складного соціально-економічного феномена. Комплексно дослідити процес його формування в економічній сфері можна за рівнем взаємодії основних соціальних інституцій, а також за наявними системними взаємозв'язками між формальними та неформальними структурами. В методологічному аспекті необхідно враховувати, що ключовою характеристикою розвинутого людського суспільства як соціального капіталу є відносини довіри, які проявляються на індивідуальному і на суспільному рівні; саме вони визначають прогресивний розвиток суспільства, який залежить не тільки від реалізації ринкових принципів господарювання, а й від ефективності тих неформальних відносин, що ґрунтуються на принципах взаємодії серед членів світової спільноти.

Методологія дослідження повинна враховувати дію таких основних чинників, що впливають на процеси формування соціального капіталу:

I група – соціально-демографічні (природна основа відтворення населення, міграційний рух, структура населення);

II група – соціально-економічні (територіальні відмінності у рівні життя населення; рівень економічної свободи населення);

III група – соціально-культурні (людські цінності, що сприяють формуванню високої економічної культури; єдність за етнічними, родинними ознаками);

IV група – політичні (політична орієнтація населення; соціальна інер-

ція; релігійний чинник; типи громадських зв'язків; рівень дії зовнішніх факторів).

Основними методологічними принципами дослідження процесу формування соціального капіталу є:

- принцип єдності, який передбачає виявлення внутрішніх суперечностей і неузгодженостей у системних взаємозв'язках, що виникають на етапі формування соціального капіталу;

- принцип динамізму та історичних передумов формування українського етносу і спільноти, включаючи історико-психологічні витоки утворення українцями громадських структур (корпорацій, груп за інтересами);

- принцип виявлення регіональних відмінностей у перебігу соціальних процесів;

- принцип солідарності, який діє через систему визначення відповідних соціальних цінностей суспільства;

- принцип оцінки мережовості та самоорганізації – сучасне суспільство, втрачаючи здатність до самоорганізації на базі економічних і політичних інтересів, рухається у напрямку до ідеократичних моделей самоорганізації;

- принцип визначення рівня деформованості соціальної реальності, як компенсаторний фактор уникнення кризових ситуацій;

- геополітичний принцип, який передбачає врахування впливу змін у геополітичній ситуації на процеси формування соціального капіталу.

Методологія дослідження складних процесів формування соціального капіталу повинна ґрунтуватися на системоформуючих категоріях, використання яких дає змогу аналізувати ці процеси на макро-, мезо- та мікрорівні; на кожному з рівнів необхідно визначити специфіку процесів формування соціального капіталу і ступінь соціальної активності населення.

Дослідженнями доведено, що формування соціального капіталу відбувається переважно на макроекономічному рівні, де вагому роль відіграють чинні інститути, законодавство та органи законодавчої та виконавчої влади. Тому з методологічної точки зору важливим є визначення причинно-наслідкових зв'язків між формуванням соціального капіталу і тенденціями економічного розвитку країни та її регіонів. Для комплексної оцінки доцільно залучити об'єктивні фактори, які безпосередньо впливають як на процеси формування громадського суспільства в цілому, так і на соціально-економічну сферу, включаючи розвиток освіти, медицини, а також рівень поляризації суспільства, кількісно-якісні параметри населення та розвитку громадянського суспільства.

Сучасна методологія дослідження процесів формування людського капіталу повинна орієнтуватися на оцінку змін в економічній поведінці населення, орієнтирах його трудової діяльності, пріоритетах життєдіяльності. В Україні суспільство в процесі трансформації стає більш індивідуалістичним, зберігаються тенденції до формування негативного соціаль-

ного капіталу, що проявляється в корупції, зростанні злочинності, появі нелегальних ринків надання соціальних послуг. Враховуючи українські реалії, необхідно виявити конкретні прояви впливу фінансово-економічної кризи на громадян, оцінити їх настрої як відображення тенденцій соціально-економічного життя країни, рівень довіри до соціальних інституцій та рівень громадської активності.

Критичний аналіз сучасних суспільних подій та явищ дає змогу зробити висновок про конвертацію різних видів капіталу – насамперед, це конвертація фінансового капіталу – в соціальний. Заможні верстви населення займають вищі позиції у соціальній структурі суспільства. На цьому тлі зберігається стійка тенденція низької участі населення у громадських організаціях – за результатами проведеного опитування Центром соціальних досліджень 87 % населення країни не належало до жодної організації [5].

Висновки. Важливим індикатором оцінки соціальної зрілості суспільства є активність громадської участі населення у вирішенні соціально значущих проблем. За даними Міністерства юстиції в Україні близько 50 тис. зареєстрованих організацій, однак постійно діючими є 5-7 %, що з урахуванням загальної чисельності наявного населення ставить Україну на останнє місце серед європейських країн. Однією з причин такої ситуації є та обставина, що діяльність вітчизняних організацій має більш вертикальний характер і не передбачає горизонтальних форм громадської співпраці.

У методологічному аспекті важливим є розробки Світового Банку, який запропонував індекс соціального капіталу з такими основними параметрами: демократичність функціонування соціальних груп і зв'язків між ними; довіра в соціальних системах і сім'ї до органів управління; колективна діяльність; соціальна єдність; інформація і комунікація; участь у прийнятті рішень і політичній діяльності. З метою оцінки власне процесу формування людського капіталу можуть бути використані запропоновані міжнародними організаціями методологічні підходи й індикатори, зокрема ті з них, які пов'язані з оцінкою глобальної конкурентоспроможності (індекси синтезовано на основі трьох параметрів: індексу інтелектуальних активів суспільства, індексу перспективності розвитку суспільства, індексу якості розвитку суспільства). За даними СЕФ за останні роки у рейтингу глобальної конкурентоспроможності провідні позиції займали Швейцарія, Фінляндія, Швеція, Данія, Сінгапур, США, Японія. Україна посіла 78-місце, що на 10 позицій нижче, ніж у 2005-2006 рр. (за субіндексом інноваційного чинника глобальної конкурентоспроможності Україні також належить 78-місце) [6, с. 5].

Література:

1. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних вчень: підручник. – К.: Знання, 2005. – 583 с.

2. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 5-16.
3. Социальный капитал как научная категория: [материалы “круглого стола”] // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 4. – С. 5-23.
4. Р. Роуз Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России // *Общественные науки и современность*. – 2002. – №3. – С. 23-38.
5. Матеріали круглого столу на тему: ”Соціальний капітал” і проблеми формування громадянського суспільства в Україні, 10 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua>
6. Тарнавська Н. Новітні прояви конкуренції в суспільстві, яке базується на знаннях // *Економіка України*. – 2008. – № 2. – С. 4-16.
7. Фукуяма Ф. Великий разрыв: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ: Ермак, 2004. – 480 с.
8. Putnam R. Nith Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton NY: Princeton University Press, 1993.